

‘चेतना’ र ‘जागा नहोऊ, सुत’ एकाङ्कीमा मनोविश्लेषणात्मक नारीवाद

कान्छी महर्जन, पिप्लडी

Lecturer of Nepali, Saraswati Multiple Campus, Tribhuvan University

email : maharjankanchi@gmail.com

लेखसार

मानव जातिको आदिम इतिहास मातृसत्तात्मक थियो । केही प्राचीन जनजातिमा पिताको नामबाट नभएर माताको नामबाट वंशावली बनाउने प्रथा थियो । अचेल पनि केही जङ्गली जातिमा यो प्रथा कायमै देखिन्छ । जब कृषि युग सुरु भयो तब परिवार, निजी स्वामित्व र राज्यको उत्पत्ति आरम्भ भयो । समयक्रमसँगै पितृसत्तात्मक समाज र परिवारको अभ्युदय भयो । यस पश्चात् नारी उत्पीडितवर्ग बन्न पुगे । धर्मलाई आधार बनाएर बनेका राजनीतिक र सामाजिक नीति-नियमले नारीउत्पीडन र नारीहिंसालाई प्रोत्साहित गरायो । अठारौं शताब्दीमा फ्रान्समा भएको औद्योगिक क्रान्तिदेखि आजसम्म विश्वमा नारीमुक्तिका लागि अनकौं आन्दोलनहरू भए तापनि नारीले पुरुषसह हक र अधिकार उपभोग गर्न नपाएको स्थिति छ । आजसम्म पनि नारी हिंसा र उत्पीडनका घटनाहरू घटिनै रहेका पाइन्छन् । आजको यो एक्काइसौं शताब्दीको उत्तरार्द्धसम्म आइपुग्दा जनसङ्ख्याको साक्षरतादरका साथै नारीको कार्यकुशलता आदि पनि बढेको पाइन्छ तापनि नारीहिंसा र उत्पीडनका घटना घटिरहेकै देखिन्छन् । यसमा पात्रको मनोवैज्ञानिक अवस्थाको विशेष भूमिका रहने हुँदा यस लेखमा विवेच्य कृति ‘चेतना’ र ‘जागा नहोऊ, सुत’ एकाङ्कीका पात्रहरूको मनोवैज्ञानिक अवस्थाको चित्रण के कस्तो रूपमा चित्रित गरिएको छ ? भन्ने मूल प्राज्ञिक समस्यालाई अगाडि सार्दै एकाङ्कीका पात्रहरूको मनोवैज्ञानिक अवस्थाको चित्रण गर्नु उद्देश्य राखिएको छ । लैङ्गिक विभेदपूर्ण मनोविज्ञानको हस्तान्तरणको एक प्रमुख कारण मान्दै प्रस्तुत लेखमा जयन्ती ‘स्पन्दन’ र विजया ‘स्मृति’को संयुक्त लेखनमा प्रकाशित ‘दिदीबहिनी’ एकाङ्की सङ्ग्रहमा समावेश ‘चेतना’ र ‘जागा नहोऊ, सुत’ शीर्षकको एकाङ्कीमा रहेका पात्रहरूका मनोविज्ञानका आधारमा मनोवैज्ञानिक नारीवादको अध्ययन गरिएको छ । पुरुषवादी सोचको निरन्तरता लैङ्गिक असमानतापूर्ण मनोवैज्ञानिक हस्तान्तरणको उपज हो र अभिभावकीय व्यवहारको चापप्रतिचापअनुरूप बालमस्तिष्कमा मनोभाव उत्पन्न हुने हुँदा यसमा सचेत र सजग रहेमा समाजमा लैङ्गिक समानताको अवस्था आउन सक्छ भन्ने निष्कर्ष यस लेखमा निकालिएको छ ।

शब्दकुञ्जी : अन्धआज्ञापराणता, अस्पृश्य, आदिम मनोभाव, कुण्ठित, मनोविकार ।

विषयपरिचय

नेपाली नाट्यजगत्मा २०११ सालदेखि राधिका रायाको जीवनको इच्छा एकाङ्की प्रकाशनसँगै नेपाली नारी नाटकको प्रकाशन र मञ्चन हुँदै आएको देखिन्छ । यही क्रममा २०६३ सालमा जयन्ती ‘स्पन्दन’ र विजया ‘स्मृति’ को संयुक्त प्रकाशन दिदीबहिनी एकाङ्की सङ्ग्रह प्रकाशित भएको छ । यस एकाङ्की सङ्ग्रहमा दिदीबहिनीका आआफ्ना ५/५ ओटा र एउटा संयुक्त लेखन गरी ११ एकाङ्की सङ्कलित छन् । प्रस्तुत अध्ययन जयन्ती ‘स्पन्दन’द्वारा लिखित चेतना शीर्षकको एकाङ्की र विजया ‘स्मृति’द्वारा लिखित जागा नहोऊ, सुत शीर्षकको एकाङ्कीमा प्रयुक्त मनोविश्लेषणात्मक नारीवादको विश्लेषणमा केन्द्रित रहेको छ ।

नेपाली समाज र संस्कृतिलाई हेर्ने हो भने पनि धार्मिक अतिवादीहरूले समाजका हरेक पात्र विशेषतः बालबच्चा र नारीको मनोविज्ञान तिनीहरूको स्वार्थ पूरा गराउने तरिकाले तयार पारेका मात्र छैनन्, त्यसको जरो गाड्नसमेत सफल हुँदै आएको देखिन्छ । यसकारण आज पनि बाल हिंसालगायत महिला हिंसा पूर्ण निर्मूल हुन सकेको छैन । साहित्यकारलगायत अन्य नारीवादी समालोचक र अभियन्तहरूले लैङ्गिक हिंसा विरुद्ध आवाज उठाउँदै आएको निकै समय व्यतीत भइसक्दा पनि महिला हिंसा अझ नयाँ रूप रङ्गमा देखिँदै गएको छ । यसको प्रमुख कारण पुरुषवादी मनोविज्ञानको हावी नै हो ।

यस लेखमा मनोविश्लेषणात्मक नारीवाद सिद्धान्तअन्तर्गत पात्रको मनोविज्ञानका आधारमा चेतना र जागा नहोऊ सुत एकाइकीका पात्रको मनोविज्ञानको अध्ययन र विश्लेषण गर्नु मुख्य उद्देश्य रहेको छ। एकाइकीमा रहेका पात्रका मनोविज्ञान के कसरी तयार पारिएका छन् ? र ती के कसरी प्रस्तुत भएका छन् ? भन्ने मूल प्राज्ञिक समस्यामा लेख केन्द्रित रहेको छ। यस लेखमा पात्रमार्फत् व्यक्त भएका संवाद र व्यवहारमार्फत् पात्रहरूको मनोविज्ञानको अध्ययन विश्लेषण गर्दै तिनको तार्किक विश्लेषणद्वारा कृतिमा प्राप्त सन्दर्भात्मक अर्थ निरूपण गरिएको छ।

अध्ययनको विधि

नारी नाटककार जयन्ती 'स्पन्दन'द्वारा लिखित चेतना एकाइकी र विजया 'स्मृति'द्वारा लिखित जागा नहोऊ, सुत एकाइ कीको अध्ययन र विश्लेषणका लागि मनोविश्लेषणात्मक नारीवादका सिद्धान्तलाई अवलम्बन गरिएको छ र शोधपद्धति निगमनात्मक छ। सैद्धान्तिक आधार स्पष्ट पार्नका लागि यसमा मनोविश्लेषणात्मक नारीवादको सिद्धान्तबारे लेखिएका पुस्तक तथा लेखरचनाहरूबाट सामग्री सङ्कलन गरिएको छ। एकाइकीको छनोट सोद्देश्यमूलक नमुना छनोटअन्तर्गत रहेर चयन गरिएको छ। यसमा मुख्यतः प्राथमिक र द्वितीयक गरी दुई प्रकारका सामग्रीहरू सङ्कलन गरिएका छन्।

यसको प्राथमिक

(आधारभूत) सामग्री विवेच्य कृति चेतना र जागा नहोऊ, सुत एकाइकीहरू नै हुन्। मनोविश्लेषणात्मक नारीवादबारे लेखिएका पुस्तक र लेखहरू यसका द्वितीयक सामग्रीहरू हुन्। पुस्तकालयीय कार्यबाट यस्ता सामग्री सङ्कलन गरिएको छ र यिनै सामग्रीको उपयोगद्वारा विवेच्य कृति चेतना र जागा नहोऊ, सुत एकाइकी मनोविश्लेषणात्मक नारीवादका उपकरण अर्थात् पात्रको मानसिकताको अध्ययन गरी पात्रहरूको मनोविज्ञानको अवस्थाको अध्ययन तथा विश्लेषणका साथ प्राज्ञिक समस्या समाधानको खोजी गरिएको छ। कृतिपरक विश्लेषणमा आधारित भएकाले प्रस्तुत अनुसन्धानमूलक कार्यको अध्ययनविधि गुणात्मक र विश्लेषणात्मक प्रकृतिको रहेको छ।

सैद्धान्तिक पर्याधार

मानव सभ्यताले आजको स्थितिसम्म आइपुग्न अनेकौं फडुको मारेका छन् तापनि परम्परावादी सोचले महिला पुरुषजस्तै एक मानव व्यक्ति हो भन्ने कुरा स्वीकार्न सकेको पाइँदैन। यसैकारण आजको यो एकाइसौं शताब्दीको उत्तरार्द्धको समयमा पनि लैङ्गिक विभेद र नारीहिंसा अन्त्य भएको छैन। आज शिक्षित र सामाजिक रूपमा प्रतिष्ठित भनाउँदा व्यक्तिहरूबाटै नारीहिंसा भएका समाचार सार्वजनिक भइरहेका छन्। यसको मुख्य कारण "नारीको उत्थानमा पुरुषको र पुरुषको उत्थानमा नारीको उन्नति हुन्छ" भन्ने नारीवादीहरूको सोचलाई पुरुषवादी सोचले स्वीकार गर्न नसक्नु हो। नारीवादको आरम्भ नारीको योगदानको सही मूल्याङ्कन तथा कदर गर्नुपर्छ भन्ने मान्यताबाट भएको देखिन्छ। आधा आकाश ढाकेका महिला जातिको कार्य र भूमिकाको उचित कदर र मूल्याङ्कन हुनुपर्छ भन्ने आवाज नारीवादले अठारौं शताब्दीदेखि उठाउँदै आएको हो। "खासमा पितृसत्तात्मक समाजमा नारीशोषण, उत्पीडन र दमनको विरोधमा उठेको नारीवाद कालान्तरमा सामाजिक मुक्ति र समानतामा मात्र सीमित नरही नारीमुक्तिको विषयमा रूपान्तरण भएको देखिन्छ। नारीवादको केन्द्रमा नारी नै छन् तथापि यससँग राजनीति, अर्थराजनीति, सामाजिक संरचना, सांस्कृतिक परम्परा, लैङ्गिक मनोविज्ञान, यौनमनोविज्ञान आदिजस्ता धेरै पक्षहरू जोडिएका छन्" (पाण्डे, २०७७, पृ. अ)। यी विविध क्षेत्रमा देखिएको नारी सङ्घर्ष अचेतनगत रूपमा विकसित पितृसत्तात्मक सोच कै उपज हुन्, जुन अन्ततोगत्वा चरित्र र व्यवहारमा प्रस्तुत हुन्छन्।

नारीवादी चिन्तनको विकाससँगै विश्वका अधिकांश देशमा नारीवादी आन्दोलनको आरम्भ र विकास हुँदै आजको स्थितिसम्म आइपुग्दा नारीवादभित्र विविध धारा र प्रवृत्तिहरूजस्तै उदारवादी /सुधारवादी नारीवाद, मार्क्सवादी नारीवाद, समाजवादी नारीवाद, मनोविश्लेषणात्मक नारीवादलगायत देखा परेका छन्। नारी विभेदको बीउ सानै उमेरदेखि नै लैङ्गिक विभेदयुक्त सामाजिक आदि व्यवहारबाट हुने हुँदा नारीमुक्तिको पहल त्यस्ता बच्चाहरूको मनस्थितिको विश्लेषणबाट

हुनुपर्ने मनोविश्लेषणत्मक नारीवादले जोड दिन्छ किनकि नारीवादी लेखक सीमाने द बोउवारका अनुसार “महिलाको चेतना सामाजिक परिस्थितिहरू र समाजमाथि निर्भर हुन्छ। उसका समस्त मनोवेगहरू, जीवन तथा अचेतनलाई अन्तर्भूत गर्दै मनोविश्लेषणको भाषाले वास्तवमा उसको वैयक्तिक जीवनका घटनाहरूलाई पनि अभिव्यक्त गर्दछ” (सुनुवार, २०७५, पृ. ४४)। फ्रायड मनोविश्लेषणका व्याख्याता हुन् तर नारीप्रति उनको विचार उच्च पाईदैन। फ्रायडका अनुसार “महिलाले आफूलाई एक पंगु पुरुष महसुस गर्दछ किनभने उसमा पुरुष जननेन्द्रियको अभाव छ” (सुनुवार, २०७५, पृ. ४०)। यसैको फलस्वरूप केटालाई सुरुदेखि बुझाइन्छ कि ऊ केटो हो त्यसैले ऊ श्रेष्ठ छ। केटीलाई यस्तै बाह्य परिस्थितिगत कारणले उसलाई आफ्नै नजरमा हीन बनाइदिन्छ। मनोविज्ञानले अन्तर्दृष्टिलाई बढी महत्व दिन्छ। महिलालाई केवल यौनगत अवयवी मान्न सकिँदैन र मान्नु हुँदैन भन्ने तर्क नारीवादले राख्दछ। नारीवादी समालोचक सीमान द बोउवारका विचारमा लिङ्गकै आधारमा छोराछोरीविच भेदभाव गर्नुहुँदैन। यसबारे उनी थप प्रकाश पार्दै भन्छन् :

केटी होस् या केटा, उसले आँखा, हात, कान र अन्य अङ्गहरूद्वारा संसारलाई बुझ्दछ, आफ्नो लिङ्गको माध्यमले होइन। जन्मको नाटक र आमाको कोखबाट निस्कने पीडा दुवैमा समान हुन्छ। त्यस शारीरिक विकास तथा विकासजनित अनुभूति र उत्तेजना पनि दुवैमा समान हुन्छ। दुवैको संवेदनालाई वस्तुजगतको जरुरत हुन्छ।... यहाँ हामीले यो बुझ्नुपर्दछ कि एक केटीको जन्मसँगै अन्यहरूको उसमाथि प्रभाव पन शुरु हुन जान्छ। वस्तुतः अन्य मानिसहरू नै केटीलाई शुरुदेखि महिलापनसँग परिचित गराउन लाग्दछन् (सुनुवार, २०७५, पृ. १५७)।

मनोवैज्ञानिक रूपले केटीलाई महिला बनाइन्छ। केटालाई शुरुदेखि नै पुरुष हुनुको अभिमान भरिदिइन्छ, र केटीको जीवनमा हीनताबोध भरिदिइन्छ। बाल्यकालदेखि नै स्वतन्त्रता र खेलौनासरल व्यवहृत केटीको दुश्चक्र जारी रहन्छ र रहँदै आएको छ। यस दुश्चक्रको अन्त्यका लागि सबै सामाजिक पात्रहरूको आदिम मनोभावमा परिवर्तन आवश्यक मनोविश्लेषणत्मक नारीवादले ठान्दछ।

‘चेतना’ र ‘जागा नहोऊ, सुत’ एकाङ्कीका पात्रहरूको मनोविज्ञान

नारीवादी समालोचक सुधा त्रिपाठीका अनुसार “दिदीबहिनी समस्यामूलक एकाङ्कीहरूको सङ्ग्रह हो । यसमा समस्या मात्र नएर तिनको विश्लेषण र समाधानका सूत्र पनि प्रस्तुत भएका छन्। यी तीनओटा सन्दर्भमा प्रगतिवादी दृष्टिकोणले आधार प्रदान गरेको छ” (त्रिपाठी, २०६३, पृ. ३२)। यसका साथै पाप र धर्मको आडमा गरिएको अमानवीय व्यवहारको चित्रण गर्दै सामाजिक पुनर्निर्माणको आकाङ्क्षा पनि राखिएको पाइन्छ।

जयन्ती ‘स्पन्दन’द्वारा लिखित चेतना र विजया ‘स्मृति’द्वारा लिखित जागा नहोऊ सुत एकाङ्की दुवै एकाङ्की दिदीबहिनी (२०६३, संयुक्त) एकाङ्की सङ्ग्रहमा सङ्कलित

छन्। यी दुवै एकाङ्कीमा दुवै नारी नाटककारहरूले नयाँ समाजको स्वप्न देखेका छन् र त्यसलाई एकाङ्कीका पात्रमार्फत प्रस्तुत पनि गरेका देखिन्छन्। दुवैका एकाङ्कीका पात्रहरूको मनोविज्ञान आदिम मनोभावबाट प्रेरित र निर्देशित देखिन्छन्।

आमा पात्रको मनोविज्ञान

चेतना र जागा नहोऊ, सुत एकाङ्कीकी नारी पात्र आमाको मनोविज्ञान पूर्णतः आदिम मनोभावबाट अनुप्राणित देखिन्छ। उनमा पितृसत्तात्मक सोच शतप्रतिशत रहेको छ। “पितृसत्ताको स्थापनासँगै पुरुषहरूको सम्मान र प्रतिष्ठा जसरी बढ्दै जान्छ, त्यसरी नै नारीको सम्मान र प्रतिष्ठा पनि घट्दै जान्छ। त्यो स्थितिमा नारीदेवताको सट्टा पुरुषदेवता बढी स्थापित र पूज्य हुँदै जान्छन्” (मैनाली, २०७८, पृ. ६२)। चेतना शीर्षकको एकाङ्कीमा आमाको मनोविज्ञानमा पनि छोरीभन्दा छोरो श्रेष्ठ बनेका छन्। त्यसैले त उनी बाखालाई घाँसको भारी लिएर आएका बाटुलीले खानका लागि बेलुकाको रोटी र अलिकति दुध माग्दा आमा मातृत्व वात्सल्य प्रेम त परै जाओस्, मानवीयताको समेत धज्जी उडाउँदै आमा भन्छन् : लौ न नि ! असक्ति कि यताबाट आएकी ? घरपछाडिबाट गएर टाट्नाका छेउतिर भारी बिसाउनुपर्दैन। यता फर्किँदैनफर्की जाजा, गैहाल। बुवा र दाइ यतै बसेका छन्, फलफूलका बोट यतैतिर नुहेका छन्, गर्नुगरिहाली नि बजिनीले। सुद्धि नभएकी आइमाई थाहा छैन तँलाई। लोग्नेमान्छेको अनुहार हेर्नु हुँदैन, त्यो पनि बुवा र दाइको। तिनीहरूको आयु घटाएर

के पाउँछेस् तैले । हिजो त्यत्रो भनेकी पत्तै छैन, यस लाटीलाई । हामी त नछुने हुँदा साता दिनसम्म बाछौं । भन्नु पहिला पालाले एक महिने बार्नुपर्छ । पापिनी !... तँ त कुलङ्घानी रैछस् (पृ. ३७) ।

यहाँ आमाको व्यवहारद्वारानै छोरी बाटुलीलाई आइमाई बनाउने मनोविज्ञान तयार पारिँदै छ । उनलाई आइमाई हुन उनकी आमाले नै सिकाउँदै छिन् । महाभारतपछिको उत्तरवैदिक कालमा महिनावारी अवधिमा नारीलाई धार्मिक, भान्छाकोठा आदि घरायसी क्रियाकलापमा सहभागी हुन नमिल्ने गरी अपवित्र र अस्पृश्य ठानी बहिष्कार गरिँदै आएको हो । आमाको नजरमा रजस्वला भएकी छोरी पापिनी, कुलङ्घानी, असक्ति, सुद्धि नभएकी आइमाई सावित भएकी छिन् । उनलाई यो महसुस गराउँदै छ कि रजस्वला हुनु महापाप हो; उनले छुने वित्तिकै फलफूलका बोट मर्छन् र हेर्ने वित्तिकै बुवा र दाइको आयु घटेर जान्छ । उनको मनोविज्ञानमा बिस्तारै आमाद्वारा नै आदिम मनोभाव भरिँदै छ । बाटुलीलाई पुरुष श्रेष्ठ हो र आइमाई हीन हो भनेर बुझाउँदै छ । छोराछोरीको मनोविज्ञानमा आमाको भूमिका र बिम्बले विशेष महत्व रहने तथ्य जीवन श्रेष्ठको निम्न कथनले प्रस्ट पार्दछ :

समाजमा हुने प्रत्येक गतिविधिका द्रष्टा र भोक्ता बनेका पात्रहरूको मानसिकता सोहीअनुसार तयार हुने गर्दछ । बच्चाहरूको मानसिकतामा अझ यसले बढी र सजिलै प्रभाव पार्दछ । यिनीहरूको मानसिकतामा लैङ्गिकतासम्बन्धी धारणा निर्माण हुन्छ र पछि उनीहरूबाट सोही मनोविज्ञानअनुरूप सामाजिक आदि व्यवहार र स्वाभाव प्रस्तुत हुन्छ । यसैकारण बच्चाको मानसिकतामा निर्माण हुने पहिलो बिम्ब आमाका आधारमा निर्माण हुँदै जान्छ किनभने शिशुका लागि सामीप्यमा हुने पहिलो वस्तु नै आमा हो । यसले आमा र बच्चाको सम्बन्धमा जोड दिन्छ (श्रेष्ठ, २०७७, पृ. २०३) ।

मनोविश्लेषणात्मक नारीवादले समाजमा विद्यमान आमाको स्थान र भूमिका परिवर्तन गर्नु अवश्य ठान्छन् । यस एकाङ्कीमा आमाको मनोविज्ञान छोरी लागि निकै कठोर र निर्दयी देखिन्छ । छोरीको रुवाइबाट पनि मातृहृदयमा कुनै फरक परेको छैन । उनी अझ आक्रामक हुँदै प्रस्तुत हुन्छिन् र भन्छिन् : “ए राँड, अझै टेर्दिनस्, ...ए छौँडी, यै चिरपटले भटारो हानूँ कि चाँडो जान्छेस्” (पृ. ३७) । आमाको यस व्यवहारबाट बाटुलीको मनोविज्ञान कसरी तयार र दीक्षित होला त ? पक्कै पनि “अभिभावकीय सत्ताको यो अनियमित प्रयोगले नै सर्वप्रथम मस्तिष्कलाई क्षति पुऱ्याउँदछ, यी अनियमितताहरूको प्रभावमा केटाहरूको अपेक्षामा केटीहरू बढी आउँदछन्” (सुनुवार र गिरी, २०६९, पृ. २५३) । यसरी यहाँ छोरी बाटुलीको मस्तिष्क आमाको अकर्मण्यताले गर्दा विकारग्रस्त बनाउँदै छ । उनी छोरीलाई “अर्काका घरमा जाने जातलाई धेर माया गरेर पुल्पुल्याउन हुन्न, पछि सासूससुरा, देवरजेठाजु, नन्दआमाजूलाई नटेर्ली र तिप्रै नाक भाँचिदेली । छोरीमान्छेलाई दुःख खप्न सिकाउनुपर्छ” (पृ. ३८) भन्दै अन्धआज्ञापराणताको मनोविज्ञानलाई प्रस्तुत गरेकी छिन् । उनको विचारमा छोरीमान्छे दुःख पाउनकै लागि जन्मेकी हुन् भन्ने रहेको छ, जुन पितृसत्तात्मक व्यवस्थाले जन्माएको धारणा हो । केही कुराको कमी भएकै कारण छोरी भएर जन्मनु परेको र दुःख पाउनका लागि छोरी भएर जन्मेको भन्ने मनोविज्ञान आमामा छ । यस्तो मनोविज्ञान परम्परागत रूपमा हस्तान्तरण हुँदै आमासँग आइपुगेको हुँदा उनी आफ्नी छोरी बाटुलीमा पनि यस्तै मनोविज्ञानको निरन्तरता चाहन्छिन् र भन्छिन् : “उहिले हाम्रा पालां सोह्र सत्र वर्षतिर बल्ल हुन्थ्यो ...खै, अहिलेका उताउताहरू के भाका हुन् । नछुने भैसकेकाको कन्यादान दिए पनि फल पाइँदैन भन्छन् यत्तिनै छिटो होला जस्तो लागेको थिएन” (पृ. ३९) । आमाको मनोविज्ञानमा हिन्दु धर्म र मान्यताले गहिरो प्रभाव पारेको देखिन्छ । उनको मनोविज्ञानमा नछुने नभएकै अवस्थामा छोरीको कन्यादान गर्नु ठुलो धर्म हो भन्ने रहेको छ । यसरी हेर्दा “ धर्म नारीप्रति अनुदार मात्र होइन, कतिपय अवस्थामा हिंस्रक नै हुन्छ, नै पनि धर्मप्रति नारीहरू नै बढी अनुरक्त हुन्छ” (मैनाली, २०७८, पृ. १२) । आमामा पनि यो अवस्थाले बनाएको मनोभाव छ त्यसैकारण त त्यो पूरा हुने अवस्था नहुँदा भन्नु छोरीप्रति उनी आक्रोशित हुन्छिन् । तर शिक्षिका निलाले विवेकसङ्गत ढङ्गले सम्झाउँदा आमाको मनोविज्ञान परिवर्तन भएको छ । एकाङ्कीको अन्त्यमा आमा भन्छिन् : “आफू यस्तै संस्कारमा हुर्किँएँ, वरपर यस्तै गरेको देखेँ । मलाई आफ्नै घरमा पण्डित भएर पनि ज्ञान खुलेन । के भनू नानी, एकपटक भिनाजु खाना खान हातखुट्टा धुँदै थिएँ, म आँगन बढाउँ थिएँ, हातको खरेटोले धोतिको सफ्फा छुएँछ । सासूससुराले उधुम गर्नु भो । बाटुलीका बाबु त्यतैबाट नुहाउन गए” (पृ. ४१) ।

यसबाट के स्पष्ट हुन्छ भने उनलाई पनि उनका अभिभावकले आइमाई बन्न सिकाइएको रहेछ, अझ भनौ बाध्य पारिएको रहेछ । उनी त्यस्तै संस्कारमा हुर्किन् र त्यही अनुरूप उनको मनोविज्ञान तयार भयो । उनी पनि आफ्नी छोरीमाथि त्यही व्यवहार दोहोर्‍याउँदै थिइन् । यसरी उनी पनि पितृसत्तात्मक व्यवस्थाको मनोविज्ञानबाट पीडित रहेको कुरा माथिको उनको कथनबाट स्पष्ट हुन्छ ।

जागा नहोऊ, सुत शीर्षकको एकाइकीकी आमा नारी पात्रमा पनि छोरीभन्दा छोरो श्रेष्ठ हो भन्ने मनोविज्ञान पाइन्छ । यसैको फलस्वरूप उनी आफ्नी छोरी डल्लीलाई यसो भन्छिन् : “जा खुरुक्क एक भारी घाँस काटेर ले, अनि खोले पका । ...छोरीका जातले घरघन्दा नसिकेर हुन्छ”(पृ. ४२) ? छोरी डल्ली भाइभैँ पढ्न चाहन्छिन् । भाइ र आफूमा अभिभावकको व्यवहार समान होओस् भन्ने इच्छा राख्छिन् । मिस नारी पात्रले छोरीलाई पनि छोरासरह समान व्यवहार गर्नुपर्दछ भन्दा आमा “भोगेको बोल्छु” (पृ. ४५) भन्दै पुरातनवादी कुरामा नै अडिग रहन्छिन् । नयाँ समाजको स्वप्न देख्ने द्रष्टा मिस उनको अगाडि पागल सावित हुन्छिन् ।

बाटुली र डल्लीको मनोविज्ञान

बाटुली चेतना एकाइकीकी नारी पात्र हुन् भने डल्ली जागा नहोऊ, सुत एकाइकीकी पात्र हुन् । यी दुवैको नियति र मनोविज्ञानमा समानता देखिन्छ । दुवै छोरीहरू आफ्नी आमाको व्यवहारबाट आफूलाई हीन पात्र मान्न विवश देखिन्छन् । उनीहरूबाट अभिभावकले केवल अन्धआज्ञापरणताको माग र आशा गरेको देखिन्छ । यसैकारण यहाँ रजस्वला भएकी बाटुलीलाई फोहोर गोठमा बस्न विवश बनाइएको मात्र छैन, उनले भोक लागे पनि खान पाएकी छैनन् । आमाको आक्रामक व्यवहारबाट पीडित उनी आफ्नो जीवनलाई हेय मान्छिन् र “म त मरिदिन्छु, पापिनी भएर बाँच्दैन” (पृ. ३७) भन्छिन् । शारीरिक परिवर्तनसँग आउने मनोवैज्ञानिक अवस्थाका लागि छोरीलाई आमाको आवश्यकता सबभन्दा बढी रहनुपर्नेमा बाटुलीले सर्वथा जीवनको नौलो स्थितिमा आमाबाट केवल तिरस्कार र घृणित व्यवहार मात्र पाएकी छन् । यसैकारण उनको मस्तिष्कमा मनोविकार सिर्जना भएको देखिन्छ ।

जागा नहोऊ, सुत एकाइकीकी छोरी पात्र डल्ली पनि आफू र भाइविच अभिभावकले समान व्यवहार गर्नु भन्ने चाहन्छिन् । उनी भन्छिन् : “आमा, किन मलाई मात्र काम अहानुहुन्छ ? भाइलाई केही भन्नु हुन्न नि ! भाइ र ममा के फरक छ र ? भाइ खोले पकाउँछ, म घाँस काट्न जान्छु, हुन्न ?...मैले काम सकेर स्कूल जान किन नपाउने ? आखिर भाइ र म दुवै तँपाईले पाएका त हौ नि” (पृ. ४२) ! हुन त यहाँ डल्लीले राखेको तर्क निकै युक्तिसंगत देखिन्छ तर अज्ञानता वा दुर्बल चित्तका कारण आमाका लागि त्यो स्तुत्य बन्न सक्दैन । छोरा होस् या छोरी सन्तान जन्माउनका लागि आमाले भोग्ने पीडा आखिर एउटै हुन्छ, तापनि पितृसत्तात्मक व्यवस्थाले आमाको मनोविज्ञान छोरीलाई उपेक्षित गर्ने तरिकाले दीक्षित गरेको हुन्छ ।

वीरमान र छोराको मनोविज्ञान

चेतना एकाइकीको छोरो पात्र वीरमान बाटुलीका भाइ हुन् । अभिभावकको व्यवहार र सामाजिक मूल्य मान्यताको चापप्रतिचापले वीरमानको मनोविज्ञानमा सानैदेखि आफू छोरो भएकाले श्रेष्ठ हुँ भन्ने परेको छ । “ए उता जा, मेरो आयु घट्छ भन्ने थाहा छैन तँलाई” (पृ. ३७) ? विचरा ! त्यो बाल मस्तिष्कलाई के थाहा, रजस्वला भएकी केटीले हेर्‍यो भने आयु घट्छ भनेर ? यो त उनले आफ्नी आमाको मुखबाट सुनेका न हुन् । यसबाट उनको बाल मस्तिष्कमा मनोविकार उत्पन्न भयो र उनले आफ्नी दिदी बाटुलीलाई त्यस्तै व्यवहार गरे । यस एकाइकीमा बाटुलीले बेलुकाको बासी रोटी माग्दा पनि खान पाउँदैनन् भने छोरो वीरमान “हाम्री आमाले पकाको यस्तो नमिठो भात के खान सक्नुहुन्थ्यो ?” (पृ. ३९) भन्छन् । मानवीय आधारभूत आवश्यकता खानाकै लागि त छोरी मान्छेले यति धेरै सङ्घर्ष गर्नुपर्छ भने शिक्षा र स्वास्थ्यमा छोरीमान्छेले गर्नुपर्ने सङ्घर्षको अनुमान लगाउन कहाँ सजिलो छ र ?

जागा नहोऊ, सत एकाइकीका छोरा पात्रको बालमस्तिष्कमा पनि मनोविकार भरिदिने काम अभिभावक अर्थात् आमाले नै

गरेकी छन्। उनी डल्लीलाई आमाले गालीगलौज गरेकोमा सही थप्दै भन्छन् : “ओइ नकचरी, मेरो डाह गर्छेस ? तँलाई ! छोरीको जात छोराको जस्तो हो र ? नखर्माउली, एक दुई दिन स्कूल जान के थालेकी थिई, आमासँग मुख लाग्ने पो भइछ। यो घरको अंश खाने, घर चलाउने आमाबुवाको क्रियाकर्म गर्ने छोरो त हो, छोरीले घरधन्दा त गर्नुपर्छ नि ! खूब डाह गर्दी रैछे, काम नगर्न त छोरा भएर जन्मनुपर्छ बाबै” (पृ. ४२)। प्रस्तुत छोराको कथनबाट उनको मनोविज्ञान र भावी समाजको चित्र स्पष्ट अनुमान लगाउन सकिन्छ। छोराको मनोविज्ञानमा छोरो श्रेष्ठ हो; छोरो भएर जन्मिएपछि स्कूल जान पाइन्छ; घरको काम पनि गर्नुपर्दैन; पुख्र्यौली सम्पत्तिको एकाधिकार उनमा छ र छोरी विवाह गरेर अरूको घर खान जाने जात हो भन्ने जस्ता लैङ्गिक विभेदपूर्ण भाव प्रबल देखिन्छ। यस्तो छोरोले भोलि नारीमाथि गर्ने व्यवहार कस्तो होला ? के यो पितृसत्तात्मक व्यवस्थालाई निरन्तरता दिने मनोविज्ञानको निरन्तरताको कडी होइन ? छोरो भएर जन्मिएकामा उनमा विश्वविजेताभैँ अहमता देखिन्छ। “यस्तालाई डाँडापारि पुऱ्याइदिनुपर्छ भऱ्याइँ पारेर अनि बल्ल थाहा पाउँछे। बरु, आमा मलाई सय रुपियाँ देऊ न, आज मेरो साथीहरूसँग पार्टी जानुछ” (पृ. ४२) यस भनाइमा समाजले छोरोलाई कति छुट दिएको रहेछ भन्ने ? स्पष्ट हुन्छ। समाजका पुरुषद्वारा नै बनाइएका बन्धनकारी धार्मिक, सामाजिक आदि व्यवस्था केवल छोरीका लागि मात्र बाध्यकारी देखिन्छन्।

निष्कर्ष

अठारौँ शताब्दीको औद्योगिकीकरणको युगसँगै आरम्भ भएको नारीमुक्तिको आन्दोलन विविध गतिविधि र चिन्तनका साथ अघि बढ्दै आजको एक्काइसौँ शताब्दीको उत्तरार्द्धको चरणसम्म आइपुग्दा पनि पुरुषवादी सोच र चिन्तन किन हट्न सकेन ? आज पनि महिलामाथि गरिएका हिंसात्मक खबरले किन समाचारका पानाहरू भरिन्छन् ? आज शिक्षित र प्रतिष्ठित भनाउँदा व्यक्तिहरूबाटै नारीहिंसा किन भइरहेका छन् ? यी सबै प्रश्नहरूको उत्तर माथिका एकाइकीका पात्रहरूका मनोविज्ञानको अध्ययनबाट प्राप्त गर्न सकिन्छ। आमाले भैँ छोरा र छोरीबिच विभेदपूर्ण व्यवहार गर्दै जबसम्म तिनीहरूको बालमस्तिष्कमा मनोविकारहरू भरिने रहन्छन्, तबसम्म आधुनिक र शिक्षित भनाउँदा सामाजिक पात्रबाट लैङ्गिक हिंसात्मक व्यवहार भइने रहन्छन्। आखिर तिनै छोरो र वीरमान पनि त आजका संसारमा छन्। तिनबाट तिनीहरूका सन्तानमा यस्तो मनोविज्ञान हस्तान्तरण नहोओस् भन्नका लागि समाजमा मिस र निलाजस्ता पात्रहरूको आवश्यकता बढी रहन्छ, जसले तिनलाई उचित मार्गनिर्देश गर्न सकून्। निलाले तर्कपूर्ण ढङ्गले सम्भाएपछि चेतना एकाइकीकी आमाको मनोविज्ञानमा परिवर्तन आएको छ। कतिपयको आदिममनोभाव विवेकसंगत तर्कले पनि परिवर्तन गर्न सकिँदैन। धर्म र संस्कृतिका मूल्यमान्यताले तिनको मनोविज्ञान यसरी दीक्षित गरिएको हुन्छ, कि तिनलाई जीवनभन्दा प्यारो परम्परा बनिदिन्छ। जागा नहोऊ, सुत एकाइकीकी आमा पात्रमा मिसको अभिव्यक्तिले असर पार्न सकेको देखिँदैन। उनको मनोविज्ञान एकाइकीको अन्त्यसम्म पनि परम्परावादी नै रहन्छ। बाटुली र डल्ली प्रत्येक छोरी मान्छेको प्रतिनिधि पात्र हुन्। उनीहरूले छोरी भएकै कारण भोक लागेर पनि खान पाएका छैनन् भने पढ्न मन हुँदा पनि पढ्न पाएका छैनन् तर पनि उनीहरू चुप लागेर बसेका छैनन्। उनीहरूले आफ्नो जीवनलाई गरिमामय बनाउन आफ्ना मनका कुराहरू रुँदै भए पनि व्यक्त चाहिँ गरेका देखिन्छन्। वीरमान र छोरो पात्रमा छोरो भएरै जन्मिएकोमा गर्वयुक्त अहम् मनोभाव देखिन्छ। बालबच्चाहरूले आफ्नो समाज, घर, परिवारमा जेजस्तो राम्रानराम्रा गतिविधिहरू देखेका हुन्छन्, ती सबैले प्रभाव पारेको हुन्छ। राम्रा पक्षलाई चेतन मनले स्वीकार गरेर व्यवहारमा प्रस्तुत गर्दछन् भने कतिपय नराम्रा कुराहरू अचेतन मनमा कुण्ठित भएर रहन्छ, जुन कालक्रमिक रूपमा उनीहरूको व्यवहारमा प्रस्तुत हुन्छन्। यस्ता नकारात्मक व्यवहारलाई शिक्षाले केही हदसम्म नियन्त्रित गर्न सके पनि पूर्ण नियन्त्रित गर्न नसकेका उदाहरण हाम्रै समाजमा छन्। न त डाक्टर जस्ता आधुनिक शिक्षित पात्रद्वारा नारीले पीडित हुनुपर्ने थिएन होला। ज्ञानले त चेतन मनलाई पो नियन्त्रण गर्न सक्तछ। छोरो र छोरी मानव जाति नै हुन्। लैङ्गिक भिन्नता भए तापनि यी मानव नै हुन्। अभिभावकले छोराछोरीको बालमस्तिष्कमा जबसम्म यस मनोविज्ञानको हस्तान्तरण गर्दैनन्, तबसम्म नारीलाई अन्याका रूपमा व्यवहार गर्ने परम्परा शायदै अन्त्य होला।

सन्दर्भ सामग्रीसूची

- एनोल्स, फ्रेडरिक (२०५६). *परिवार, निजी स्वामित्व र राज्यको उत्पत्ति*. काठमाडौं : प्रगति प्रकाशन ।
- कक्षपती, सावित्री (२०७७). 'नारी सम्बोधन किन ? नारी असमान होइन : भिन्न व्यक्तित्वमा'. *भृकुटी*. काठमाडौं : भृकुटी पब्लिकेसन्स, भाग २३, पृ. ४१९-४२४ ।
- गौतम, कृष्ण (२०७७). 'नारीवाद र उत्तरआधुनिकतावाद'. *भृकुटी*. (भाग २३). काठमाडौं : भृकुटी पब्लिकेसन्स, पृ. १२६-१३४ ।
- जयन्ती र विजया (२०६३). *दिदीबहिनी*. काठमाडौं : विवेश सिर्जनशील प्रकाशन प्रा.लि. ।
- त्रिपाठी, सुधा (२०६३). 'नयाँ समाजका स्वप्नद्रष्टाहरूलाई'. *दिदीबहिनी*. काठमाडौं : विवेश सिर्जनशील प्रकाशन प्रा.लि. ।
- तुम्बाहाङ्गे, शिवमाया (२०६६). *नेपालमा महिला आन्दोलन*. विराटनगर : वाणी प्रकाशन । भट्टराई, गोविन्दराज (२०६२). *उत्तरआधुनिक ऐना*. काठमाडौं : रत्नपुस्तक भण्डार ।
- भट्टराई, गोविन्दराज (२०६४). *उत्तरआधुनिक विमर्श*. काठमाडौं : मोडर्न बुक्स ।
- मैनाली, सुजित (२०७८). *सती*. काठमाडौं : किताब पब्लिसर्स प्रा.लि. ।
- रिड, एभलिन (२०६०). *महिला मुक्ति आन्दोलनका सम्बन्धमा*. (तेस्रो संस्क.). काठमाडौं : विवेक सिर्जनशील प्रकाशन (अनु. मुरारी अर्याल) ।
- लुइटेल्, लीला (२०६९). *नेपाली महिला साहित्यकार*. काठमाडौं : गुञ्जन प्रकाशन ।
- लेनिन, भ्यालिमिअर (सन् १९७२). *नारी मुक्ति* : मास्को : प्रगति प्रकाशन ।
- श्रेष्ठ, जीवन (२०७७). 'मनोविश्लेषणात्मक नारीवाद : सैद्धान्तिक दृष्टि'. *भृकुटी*. काठमाडौं : भृकुटी पब्लिकेसन्स, भाग २३, पृ.१९९-२११ ।
- सुवेदी, नवराज (२०६०). *महिला उत्पीडन र मुक्ति*. काठमाडौं : विवेक सिर्जनशील प्रकाशन प्रा.लि. ।
- सुनुवार, रमेश (२०६५). (अनु.). *महिलाहरूको मुक्तिको बारेमा*. (चौथो संस्क.). काठमाडौं : प्रगति पुस्तक सदन ।
- सुनुवार, रमेश र गिरी, नारायण (२०६९). (अनु.). *महिला अधिकारको औचित्य*. काठमाडौं : सृजना बुक पब्लिकेसन ग्रुप ।
- सुनुवार, रमेश (अनु.). (२०७५). *महिला (द सेकेन्ड सेक्स)*. काठमाडौं : प्रगति पुस्तक सदन ।